МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

МАЛИХІНА МАРИНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 791.83(09)"2"

ЦИРКОВЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНИ 20-30-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

26.00.01 – теорія й історія культури

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському національному університеті культури і мистецтв, Міністерство культури України, м. Київ.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент **Гусакова Ніна Миколаївна**, Київський національний університет культури і мистецтв, завідувач кафедри режисури та майстерності актора.

Офіційні опоненти:
доктор мистецтвознавства, професор **Станіславська Катерина Ігорівна**, Інститут сучасного мистецтва Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, професор кафедри сценічного та аудіовізуального мистецтва;

кандидат мистецтвознавства, доцент **Васильєв Сергій Сергійович**, Київський національний університет театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого, доцент кафедри організації театральної справи ім. І. Д. Безгіна.

Захист відбудеться «29» червня 2016 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.807.02 у Київському національному університеті культури і мистецтв (01601, м. Київ, вул. Євгена Коновальця (Щорса), 36).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського національного університету культури і мистецтв (01601, м. Київ, вул. Євгена Коновальця (Щорса), 36).

Автореферат розіслано «27» травня 2016 р.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Розбудова державності в Україні істотно посилила інтерес громадськості до національної художньої культури, складовою якої є циркове мистецтво. Відтворене у специфічних видовищно-сценічних формах на арені, воно засвідчило свою значимість у часи політичних катаклізмів, соціальних змін та кризових зламів громадянського буття.

Окремі аспекти історії циркового мистецтва в Україні вивчали Д. Альперов, А. Арго, Ф. Бардіан, І. Бугрімова, Ю. Дмитрієв, З. Кох, Є. Кузнєцов, С. Макаров, М. Немчинський, В. Пєтухов, М. Рибаков, Ю. Рябінкін, Р. Славський, П. Тарахно, М. Татарський, І. Черненко, С. Шумакова, Н. Щербакова та ін., праці яких зробили вагомий внесок в теорію та історію не тільки вітчизняного, а й світового циркового мистецтва. Подальше дослідження циркового мистецтва потребує вивчення нових джерел, які збагачують історію вітчизняного цирку, сприяють повноцінному аналізу феномену циркового мистецтва в Україні в 20–30-ті рр. XX ст., відтворюючи не тільки історичну правду, а й жанрову палітру програм та майстерність артистів.

Поліфункціональне, багатожанрове, універсальне за характером циркове мистецтво потребує оглядово-критичного та системно-наукового аналізу, адже поширене у дорадянський період ставлення до цирку як «низового» мистецтва, політична заангажованість досліджень радянського періоду завадили створенню належних умов для формування українського циркознавства.

Актуальною лишається проблема витоків та формування циркового мистецтва в Україні, зокрема, в 20–30-ті рр. XX ст. – період, який став фундаментом для подальшого розвитку. Відчувається необхідність у перегляді уявлень щодо значення цирку та його ролі у сучасному культурно-мистецькому просторі в історико-культурному, аналітично-порівняльному та теоретико-мистецтвознавчому аспектах, які ще не були предметом спеціального мистецтвознавчого дослідження. Це обумовило актуальність теми дисертації.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах цільової комплексної програми наукових досліджень Київського національного університету культури і мистецтв «Трансформаційні процеси в культурі та мистецтві України» (Державний реєстраційний № 0107U009539).

Мета дослідження – виявити історичні та художні засади циркового мистецтва 20–30-х рр. XX ст. в Україні.

Завдання дослідження:

– узагальнити науково-теоретичні підходи до аналізу циркового мистецтва;

– визначити та систематизувати джерельну базу дослідження;

– уточнити термінологічний апарат предметної сфери циркового мистецтва;

– дослідити передумови розвитку циркового мистецтва в Україні крізь призму європейських традицій;

– з'ясувати особливості формування циркового мистецтва та охарактеризувати його специфіку як явища художньої культури в Україні в умовах соціокультурних перетворень;

– виявити базові видовищні елементи, характерні для цирку в Україні в 20–30-ті рр. XX ст.;

– з'ясувати внесок видатних митців у формування манежного образу в циркових програмах в 20–30-ті рр. XX ст.

Об'єкт дослідження – процес розвитку циркового мистецтва в Україні в 20–30-ті рр. XX ст.

Предмет дослідження – передумови та специфіка розвитку циркового мистецтва в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. як явища художньої культури.

Методи дослідження: *аналітичний* – для вивчення шляхів та підходів, на яких грунтуються теорії дослідників цирку, оцінки художніх процесів, що відбувалися на різних історичних етапах, впливаючи на розвиток циркового мистецтва; *порівняльний метод* – для оцінки художніх процесів, які відбувалися на різних історичних етапах та впливали на розвиток циркового мистецтва; *діалектичний* – для відстеження динаміки змін світового та вітчизняного цирку та виявлення причинно-наслідкових зв'язків його еволюції; *структурно-функціональний* – для виявлення структурних форм циркового мистецтва та модифікації українського циркового мистецтва на різних етапах розвитку; *системний* – для виявлення тенденцій розвитку циркового мистецтва в Україні в 20–30-ті рр. XX ст.; *описовий метод* – для з'ясування особливостей репертуарної політики та творчого внеску українських митців. У дослідженні феномену цирку в Україні використано *історико-культурологічний підхід*, який дозволив простежити динаміку вітчизняного циркового мистецтва в контексті загальнодержавного культурного розвитку та посприяв виявленню основних етапів його розвитку. Актуальність теми дослідження виявлено завдяки застосуванню *логіко-критичного аналізу*. Визначення базових для роботи понять «цирк» та «манежний образ», а також дослідження їх генези та змістовного наповнення, забезпечило використання *термінологічного принципу*. Завдяки використанню елементів *семіотичного підходу*, обгрунтовано усвідомлення циркової культури як «мови» соціальної реальності, а також знаково-символічну природу художніх образів у цирковому мистецтві.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше:*

– у вітчизняній дослідницькій практиці проведено системне та цілісне дослідження циркового мистецтва в Україні в 20–30-ті рр. XX ст.;

– узагальнено основні теоретичні підходи досліджень європейського та вітчизняного циркового мистецтва, представлені у наукових працях у мистецтвознавчо-теоретичному, історичному, практичному аспектах;

– визначено та систематизовано джерельну базу дослідження; введено в науковий обіг архівні документи Державного управління цирків України за 1933 рік;

– запропоновано визначення поняття «манежний образ»;

– охарактеризовано особливості формування циркового мистецтва в Україні та виявлено тенденції його розвитку в 20–30-ті рр. XX ст.;

– з'ясовано особливості циркового мистецтва в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. як явища художньої культури та його організацію в умовах соціально-політичних перетворень;

– виявлено базові видовищні елементи циркового мистецтва зазначеного періоду та специфіку манежного образу як творчого внеску українських митців у розвиток вітчизняного циркового мистецтва.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання в подальших теоретичних розробках з мистецтвознавства, зокрема циркознавства. Результати дослідження можуть бути використані для підготовки підручників та посібників з циркознавства, як практичний матеріал для виконавської, педагогічної та режисерської практики, викладання навчальних курсів «Історія цирку», «Мистецтвознавство», «Культурологія», «Методика викладання фахових дисциплін».

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійно виконаною науковою працею, в якій здійснено комплексний аналіз циркового мистецтва в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. Наукові публікації є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження знайшли втілення у доповідях на наукових та науково-практичних конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна від самобутності до соборності» (Київ, 22–23 травня 2008); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Культура і суспільство XXI століття: духовні, культурологічні, соціальні виміри» (Київ, 27–28 травня 2010); Всеукраїнській конференції «Українська культура XXI століття: стан, проблеми, тенденції» (Київ, 22 грудня 2010); I, II, III, IV, V та VI Науково-практичних конференціях Київської муніципальної академії естрадного і циркового мистецтва (Київ, 14 квітня 2011; 5 квітня 2012; 18 квітня 2013; 10 квітня 2014; 16 квітня 2015; 20 квітня 2016); Всеукраїнській науково-теоретичної конференції «Діалог культур у просторі полікультурного світу» (Київ, 9–10 листопада 2012); Міжнародній заочній науково-теоретичній конференції «Культурно-мистецькі обрії – 2016» (Київ, 4 лютого 2016).

Публікації. Основні наукові результати дослідження висвітлено у 9 наукових працях, з них – 1 навчальний посібник, 7 статей, опублікованих у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному науковому періодичному виданні.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел

та двох додатків. Загальний обсяг дисертації – 230 сторінок, з яких 170 – основного тексту. Список використаних джерел включає 247 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами, визначено мету, завдання, об`єкт та предмет дослідження. З`ясовано методи дослідницької роботи, розкрито наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, подано відомості про особистий внесок здобувача, апробацію, публікації та структуру дисертації.

Перший розділ – «Теоретико-методологічні засади циркового мистецтва в Україні» – складається з двох підрозділів, які містять аналіз літератури з досліджуваної теми та джерельної бази, а також аналіз концепцій, термінів та методів дослідження.

У підрозділі 1.1. – «Сучасні науково-теоретичні підходи до аналізу циркового мистецтва та джерельна база дослідження» – охарактеризовано сучасний стан та основні результати вивчення циркового мистецтва.

Цирк як вид мистецтва, особливе масове видовище досліджували В. Барінов, В. Володимиров, С. Клітін, М. Коган, М. Хренов та ін.

Методологію вивчення циркового мистецтва, систематизацію етапів його розвитку в країнах Європи та Україні розроблено в працях З. Гуревича, Ю. Дмитрієва, Д. Жандо, Є. Кузнєцова, С. Макарова, М. Мєстечкіна, М. Немчинського, Т. Ремі, К. Станіславської та ін.

Проблеми художнього образу взагалі, та манежного зокрема, висвітлюються в працях В. Барінова, М. Бердяєва, А. Бичко, Л. Левчук, Л. Матвєєвої, В. Попова, Т. Родіної, О. Рудницької, В. Сергуніна, С. Черепанової та ін.

Специфіку окремих жанрів та форм як важливої структурної одиниці циркового видовища подано в публікаціях Д. Альперова, А. Дурова, Ф. Конєва, З. Кох, М. Матвєєва.

Окремі аспекти теорії та історії циркового мистецтва досліджували науковці суміжних галузей, а саме: естрадного мистецтва – Ю. Дмитрієв, С. Клітін, В. Савіна; театру – М. Андріяшик, Д. Антонович, Г. Бояджиєв, О. Дживілєгов, О. Клековкін; «цирку на сцені» – І. Богданов, О. Ширай; масових видовищ та свят – Д. Багалей, М. Бахтін, А. Бєлкін, В. Даркевич, А. Обертинська.

Генезу циркового мистецтва вивчали: від давніх святково-обрядових дій культури Трипілля – Т. Пассек, О. Поліщук, С. Чуйко; на території Приазов`я – Б. Михайлов, М. Рудинський, Д. Телегін, в Криму – В. Брабич, Г. Плетньова; циркове видовище давньоруського періоду та доби Середньовіччя – практику скоморошества під назвою «ведмежа втіха», міське видовище XVIII–XIX ст., репертуар «балконних зазивал», трюки та атракціони ярмаркових балаганів

досліджували А. Бєлкін, А. Вадимов, С. Макаров, А. Некрилова; історію радянського цирку відображено в працях Ф. Бардіана, М. Татарського, І. Черненка, М. Рибакова, Ю. Рябінкіна, С. Шумакової, Н. Щербакової.

Різні аспекти вивчення циркового мистецтва висвітлено у дисертаціях українських дослідників: Г. Курінної – драматургія циркової вистави; К. Дементьсвої – психологічні особливості художньої діяльності артистів цирку; С. Шумакової – генеза та еволюція харківської школи циркового мистецтва.

Важливими джерелами інформації стали газетно-журнальні публікації І. Александрова, Я. Ізотнікова, Р. Славського, Г. Степанова, Є. Чернова, О. Ширая та ін., зокрема у фахових виданнях «Гастроль», «Радянський цирк», «Радянська естрада і цирк», «Цирк».

Неабияке значення для розкриття теми дисертації мають мемуари, створені видатними артистами цирку І. Бугрімовою, М. Золло, З. Кох, П. Тарахно. Зокрема, авторами охарактеризовано вплив закордонних артистів на розвиток цирку в Україні; виявлено особливості проведення чемпіонатів французької боротьби; специфіку роботи циркових колективів у провінції та столичних стаціонарах тощо.

Додатковими джерелами інформації про розвиток цирку в Україні є письмові, аудіовізуальні, предметні джерела та архіви, матеріали яких посприяли висвітленню аспектів розвитку циркового мистецтва в Україні у період 20–30-х рр. XX ст.

Відомчі документи Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтв України (*фонди № 580, опис 1, справи* 10, 19, 48, 51, 68, 84, 228 – ділові папери, листування між управлінням та керівництвом цирків, списки артистів та номерів, листи артистів до керівництва Державного управління цирками (ДУЦ), пояснювальні та доповідні записки, результати перевірок роботи відділень тощо), які вперше вводяться в науковий обіг, суттєво доповнили відомості про діяльність ДУЦ, створеного для організації та впорядкування цирків в Україні означеного періоду.

Матеріали особистого архіву родини Золло (фонд № 1121, опис 1, справи 3, 5, 11, 15, 17 – це автобіографічні записи М. Золло; програми та афіші гастрольних вистав; документи (накази про нагородження, подяки, характеристика, листи та телеграми від підприємств тощо); рецензії на виступи М. Золло, альбоми з фотографіями та матеріали сімейного архіву) дозволили конкретизувати творчий внесок артиста М. Золло в розвиток циркового мистецтва України та дослідити репертуар, гастрольний графік, реконструювати окремі номери, про які досі не згадували дослідники. Афіші та програми виступів циркових колективів, представлені у Музеї цирку України (м. Київ), дозволили конкретизувати репертуар циркових програм, а фотоматеріали – проілюструвати творче, громадське та особисте життя артистів. У фондах

музею зберігаються костюми, реквізит, листи артистів, подяки, нагороди та ділові папери.

Окрему групу складають образотворчі пам`ятки – зображення на стародавніх фресках, барельєфах, виробах декоративно-прикладного мистецтва, які засвідчують існування циркових видовищ.

Джерельна база свідчить про наявність значної кількості письмово-предметних історичних матеріалів циркового мистецтва в Україні, що й стало основою для наукового розгляду, аналізу та систематизації фактологічних даних.

У підрозділі 1.2. – «Термінологічний аналіз предметної сфери циркового мистецтва та методи дослідження» – висвітлено розробку науковцями понять «художня культура», «цирк», «цирковий трюк», «цирковий жанр», «манежний образ» тощо, а також специфічних рис циркового мистецтва.

Мистецтво цирку є невід`ємною складовою художньої культури. З`ясовано походження терміну «цирк» – грец. «kirkos» та лат. «circus» – коло (А. Голан), нім. «zirkus» (М. Фасмер) та фр. «cyrque» (Є. Зенович); спільне коріння зі словом «церква» (В. Дьомін) – «круговє капище», «місце поховання ритуальних горщиків» – раковь (В. Березняк).

Аналіз наукової літератури дозволив виявити основні специфічні риси циркового мистецтва – його трюкову сутність та ексцентричність, багатожанровість та засоби створення художніх образів, своєрідність організації виробничого простору. З`ясовано, що трюк у цирковому мистецтві є «окремим завершеним фрагментом будь-якого циркового номеру, навіть звичайного за технікою та нетривалого за виконанням, але цілком самостійного і в собі замкненого, він є найпростішим збудником реакції, що впливає на глядача таким реально виконуваним вирішенням завдання, котре знаходиться поза звичайним колом уявлень і в цьому колі здається таким, що не має рішення» (Є. Кузнєцов). На думку циркознавців трюк – це «доведена до парадоксу думка, що відтворюється у фізичній дії та застигає в нашому сприйнятті у вигляді абстрактної формули, знаку, символу» (В. Сергунін), яка обов`язково є «певним результатом творчого спонукання, прагнення» (В. Барінов).

Висвітлено, що в цирковому мистецтві «жанр» – це «сукупність номерів, які при всіх особливостях, що їх відрізняють, характеризуються єдиною дієвою ознакою» (А. Шнеєр, Р. Славський), а за З. Гуревичем – це «сукупність номерів, яка склалася історично і характеризується певними виражальними засобами і тільки їм притаманними дієвими ознаками, що проявляються у специфічних циркових умовах». Уточнено, що циркові жанри відрізняються як змістом, так і формою, яка виражає цей зміст.

Виявлено, що в межах театрально-виконавської групи мистецтв, яка представляє єдину театрально-дієву форму відображення дійсності, цирк так само має своєю ознакою художній образ, що створюється шляхом дії артиста

перед глядачами: акторська дія; акторське перевтілення; запропоновані обставини. Однак у цирку, на відміну від театру чи кіно, актор не виконує роль, не створює образ (В. Назаренко), адже в нього немає достатнього сюжетного матеріалу (М. Тривас). Артист цирку прагне втілити риси та якості «ідеально задуманого героя», за допомогою трюків, костюмів, реквізиту та музичного супроводу (В. Попов).

Манежний образ – обов`язкова складова циркового номеру – це нова реальна даність, що подолала «успадковану людиною від природи фізичну та моральну обмеженість» (В. Володимиров); це образ самого виконавця, «образ–Я» (В. Барінов). У дисертації запропоновано визначення поняття «манежний образ» – специфічна форма опанування та відображення дійсності в цирковому мистецтві, втілена мовою трюку та іншими засобами циркової образності.

Вирішення поставлених у дисертаційному дослідженні завдань здійснювалося за допомогою загальнонаукових методів: аналітичного, порівняльного, діалектичного, структурно-функціонального, системного, описового, історико-культурологічного, логіко-критичного, термінологічного, семіотичного тощо.

У висновках, на основі висвітлення науково-теоретичних здобутків, доведена доцільність мистецтвознавчого підходу для подальшого вивчення специфіки цирку як складової художньої культури, потреба аналізу художніх процесів, що відбулися в цирковому мистецтві України в 20–30-ті рр. XX ст.

У другому розділі – «Культурно-історичні традиції циркового мистецтва в Україні дорадянського періоду» – здійснено аналіз процесу зародження та розвитку циркових видовищ в європейських країнах від зародження до 1917 р.; з`ясовано внесок вітчизняних митців у розвиток циркового мистецтва.

У підрозділі 2.1. – «Зародження і розвиток європейського циркового мистецтва: від культових дійств до розважального видовища» – проаналізовано генезис розвитку європейського циркового мистецтва та його елементів.

З`ясовано, що у Давній Греції та Римі елементи циркового мистецтва були частиною обрядів жертвоприношення та тваринних культів. Виявлено, що деякі відомі нині жанри походять з пародійно-сатиричних сценок мімів, змагань на Олімпійських та Панафінейських іграх Давньої Греції, виступів бестіаріїв на арені римського Колізею. Поширення елементів циркового мистецтва у добу Середньовіччя було пов`язане із практикою мандрівних артистів – жонглерів, шпільманів, франтів, менестрелів, а в добу Відродження – з акторськими трупами пересувних, а згодом стаціонарних театрів. Італійська комедія дель арте, зокрема, сприяла розвитку пантоміми, а традиції мистецтва італійської комедії масок у добу Просвітництва продовжували французькі ярмаркові та бульварні театри і балагани, яким були притаманні імпровізації у вигляді гротеску та буфонади.

Процес формування циркового мистецтва є аналогічним іншим видам мистецтва. Відомі здавна, але розрізнені елементи циркового мистецтва, отримали видовищну єдність в останню третину XVIII ст. Соціально-економічними факторами, що сприяли розвитку циркового мистецтва, об'єктивно були промисловий переворот, укрупнення міст, зникнення ярмарку, суб'єктивними – зростання чисельності населення та потреба у демократичних розвагах.

Перший у світі цирковий стаціонар – амфітеатр Ф. Астлея, збудований у 1780 році в Лондоні, визначив основні риси циркових будівель: наявність манежу, глядацьких місць, розташованих по колу, місця для оркестру, приміщень для артистів, устаткування та тварин. Циркове видовище на той час – це розлогий кінний жанр, який доповнювали ярмарково-балаганні дійства, пантоміма, ефекти піротехніки.

У циркових програмах першої половини XIX ст. з'явилася клоунада та повітряна гімнастика, розвиток якої сприяв модернізації циркового приміщення – появі сферичного куполу, а снарядові номери, побудовані на інженерних розрахунках (сальто-мортале на машині, на санях), доповнили циркові видовища у другій половині XIX ст. Удосконалення сполучення між країнами та континентами розширило показ номерів з екзотичними тваринами на арені, активізувало жанр дресури, сприяло появі «атракціону» – центрального номеру програми, який розраховувався на глядацький та касовий успіх. У репертуарах окремих цирків з'явилися «смертельні номери» та номери з еротичним або порнографічним забарвленням, на аренах відбувалися чемпіонати французької боротьби, які витісняли з манежів суто циркові жанри.

Характерними рисами розвитку цирку на початку XX ст. були: досягнення рекордних показників технічної майстерності та вдосконалення процесу образотворення, звуження спеціалізації артистів унаслідок поділу традиційних жанрів та змішування циркового мистецтва з різновидами естрадних жанрів.

Попри чисельність циркових стаціонарів та напівстаціонарів у Європі на початку XX ст., збільшення глядацької аудиторії створювало попит на циркові розваги, що призвело до збільшення кількості пересувних цирків та втрати стаціонаром панівного становища, врешті занепаду цирку.

В 20-ті рр. XX ст. у західноєвропейських цирках почалася модернізація: циркова пантоміма перетворилася на театралізовану виставу, побудовану на драматургічному конфлікті, збільшилася кількість партерних номерів, а змішування жанрів сприяло розвитку меланж-акту – номерів, що поєднують в собі трюки кількох різнорідних жанрів (жанрова приналежність меланж-акту визначається за характером трюків, що в ньому переважають). Збагатився і арсенал виражальних засобів номеру, що позначилося на мізансценуванні та введенні партнера-коміка, використанні сюжетно-вмотивованого костюму та гриму. У виставу вводилися новітні досягнення фізики – оптики,

акустики, механіки, завдяки чому досягалася особлива ілюзорність циркового дійства, яке характеризувалося динамічністю, жанровим розмаїттям та технічним удосконаленням.

У висновках зазначено, що на формування європейського циркового мистецтва вплинули багатий досвід та традиції, які сформувалися у практиці культів, балаганних видовищ, театральних дійств. Історичний процес розвитку цирку полягав у використанні різноманітних фізичних – м`язово-моторних дій людини для вирішення цілісної сюжетно-образної основи циркового видовища. У пошуках урізноманітнення елементів, вони перетворилися на циркову дію, яку характеризують мінімізація виражальних засобів, оригінальні сюжетні мотиви, стилізація та високий професійний рівень.

У підрозділі 2.2. – «Творчі особливості формування циркового мистецтва в Україні дорадянського періоду» – здійснено аналіз розвитку цирку в Україні від витоків до впорядкування циркової справи в кінці XIX – на початку XX ст.

Про існування елементів циркового мистецтва на території сучасної України свідчать археологічні розкопки та стінопис печери Містерій – пам`ятки доби первісності «Кам`яна могила»; керамічні вироби періоду Трипілля з Середнього Подніпров`я та Галицького Поділля, на яких збереглися сферичні зображення мізансцен.

У добу Середньовіччя елементами циркового мистецтва користувалися у виступах скоморохи. Аналог європейської карнавальної культури, скоморошество, реалізувало на східнослов`янських землях «право на сміх», опозиційну думку та критику влади. Творчість скоморохів поєднує з цирком ексцентричність, використання трюків, дресура, а також соціальна гострота та демократичність. Дійство скоморохів базувалося на принципі постійної єдності артист–образ.

Упродовж кількох століть в Україні циркове мистецтво розвивалося уповільнено, залишаючись у виступах мандрівних блазнів, а перші балагани та мандрівні цирки з інтернаціональними трупами з`явилися в Україні на початку XIX ст. З європейським цирковим мистецтвом українського глядача познайомили представники циркових родин Чинизеллі, Трущі, Годфруа та ін.

Неабиякий вплив на циркове мистецтво в Україні в другій половині XIX ст. відіграла діяльність братів Нікітіних, які в циркових програмах оперативно відгукнулися на соціальні та політичні події, чим здобули популярність глядача. Боротьба Нікітіних проти монополії іноземців на циркові видовища сприяла становленню російського національного цирку та активізації розвитку циркового підприємництва в українських містах, збільшенню циркових стаціонарів, працевлаштуванню та професійному зростанню артистів.

Усвідомленню розважальної, естетичної та виховної функції циркового мистецтва сприяла пантоміма, композиція якої базувалася на фольклорних мотивах та творах українських письменників.

У висновках наголошується, що етапи розвитку вітчизняного циркового мистецтва перегукуються з європейським, а його специфічними рисами є уповільнений, внаслідок історичних обставин, вихід на світову арену, привнесення основи циркового мистецтва закордонними трупами та відносно пізня активація національних форм.

Третій розділ – «Циркове мистецтво в Україні в 20–30-ті рр. XX ст.: організаційні засади та художня специфіка» – присвячений становленню вітчизняного циркового мистецтва в умовах радянської дійсності.

У підрозділі 3.1. – *«Організація циркової діяльності в умовах соціально-політичних та культурних перетворень першої третини XX ст.»* – з'ясовано, що після Жовтневого перевороту 1917 року циркове мистецтво отримало принципово новий вектор спрямування: радянська влада проголосила головною складовою соціалістичного культурного будівництва ідеологічне підґрунтя мистецької діяльності. Нова естетика у викладі наркома культури А. Луначарського передбачала перебудову цирку на політичну структуру, підпорядковану партійним органам.

Неабияке значення для розвитку циркового мистецтва в Україні відіграла гастрольна діяльність закордонних артистів, виступи яких користувалися комерційною успішністю, відзначалися режисерськими знахідками, видовищним оформленням, використанням технічних новинок, акторською майстерністю тощо. Демонстрація високого професіоналізму та креативності іноземних артистів виявили низьку конкурентоспроможність радянського цирку, особливо у сенсі винахідливості та досконалості зовнішньої форми.

Основною проблемою радянського циркового мистецтва наприкінці 20-х рр. XX ст. була кадрова проблема, тому постала потреба підготовки циркового артиста універсального типу. В 1927 році в Москві відкрилися курси циркового мистецтва, на базі яких у 1930 році створили технікум, директором якого призначили О. Ліндера, а в Києві запрацювали Науковий кабінет професора А. Володимирського (1929), Творча майстерня М. Міхельсона (1935) та Циркова студія (1936). Програми мистецьких шкіл, які базувалася на традиціях циркового мистецтва та нових на той час ідеях і технологіях, істотно вплинули на професіоналізацію радянського, зокрема українського цирку.

Новий метод підготовки циркового номеру базувався на літературному сценарії, після створення якого виготовляли реквізит, підбирали музичне оформлення, розробляли ескізів костюмів, лише після цього – розпочиналися репетиції.

На початку 30-х рр. XX ст. була проведена реорганізація: замість ліквідованого у 1931 році Центрального управління державними цирками було

створено Державне об'єднання музики, естради та цирку, а в 1933 році – Державне управління цирками, яке забезпечило системне управління цирковим рухом шляхом його централізації.

Метою діяльності організації «Цирк на сцені», створеної в 1935 році, було подолання недоліків роботи ДУЦ та налагодження рентабельності циркової справи. Але в 1937 році організацію приєднали до Центрального управління державних цирків, що забезпечувало артистам роботу в штаті Союздержцирку. У межах державної політики в СРСР в 20–30-ті рр. XX ст. було покращено умови праці циркових артистів, збільшено заробітню платню, здійснено будівництво та реконструкцію стаціонарів.

У підрозділі 3.2. – «Базові видовищні елементи та жанрова специфіка українського цирку 20-30-х рр. XX ст.» – розглянуто особливості розвитку та репертуарну політику стаціонарних цирків в Україні.

У творчій діяльності циркових колективів у 20-ті рр. XX ст. провідними засадами залишалися пропаганда ідей соціалістичного суспільства, що позначилося на домінуванні естрадного напрямку, буфонади та політичної сатири, а також жанрів, характерних для кабаре, вар'єте, кафешантану. Посилився партійний контроль за репертуарною політикою, структурою та змістом номерів. Циркові програми стали «агітками», зверненням до народу – «мистецтво має відображати час».

Політика самоізоляції та скорочення витрат валюти обмежила на початку 30-х рр. XX ст. гастролі іноземних труп і закордонну гастрольну діяльність артистів радянського цирку, а збільшення кількості державних стаціонарних та пересувних цирків, робота в умовах постійних циркових труп, створення закладів спеціальної освіти сприяли подальшій професіоналізації радянського, зокрема українського цирку.

На початку 30-х рр. XX ст. здійснено постановки пантомім: В. Трущі «Махновщина», Г. Юри «Бунтар Кармелюк», меломіми Є. Лишанського «Романтика Дніпра відгриміла», танцювальної пантоміми О. Соболєва «Запорожці» та «Москва горить» А. Петровського.

Завдяки творчим надбанням артистів Київського, Одеського, Харківського та інших цирків активізувався процес створення нових номерів та атракціонів, що розширило жанрове розмаїття програм, сприяло переходу від циркового дивертисменту до циркової вистави.

Художній рівень циркових програм відтак досягався завдяки професійній майстерності артистів, фаховому вмінню вирішувати творчі проблеми та утвердженню власного стилю. Артисти арени знаходили не тільки нові теми, а й нові виражальні засоби.

У підрозділі 3.3. – «Формування манежного образу провідними майстрами цирку України» – розглянуто діяльність відомих українських циркових артистів – творців манежного образу.

Поштовхом до зростання постановочної культури радянського, зокрема українського цирку, було залучення до активної співпраці театральних режисерів, літераторів, композиторів, художників та перехід від концертної системи до повноцінної циркової вистави, змістовного наповнення номеру та створення манежного образу.

Пошук нових форм залучив артистів до творчого експерименту: цирк збагачувався досвідом театральних спектаклів та естрадних концертів, а театр опановував циркові техніки. Так, театральний режисер Л. Курбас застосовував елементи циркової техніки для підготовки артистів та постановки вистав. Естетична потреба в цирку, яка полягала у противазі драматичному театру, переорієнтовувала «театр великих пристрастей» на «театр безтурботної радості», «королівство м`язів», пластичності, гумору, веселощів. Завдяки взаємовпливові та взаємозбагаченню театральних та циркових технік відбулися «циркізація театру» та «театралізація цирку».

Аналіз показав, що з середини 20-х рр. XX ст., на тлі «театралізації», українське циркове мистецтво досягало образної змістовності номеру як закінченої міні-вистави, прагнуло до створення манежного образу як аналога образу сценічного, приділяючи особливу увагу сюжетній будові номера та вдосконаленню взаємовідносин між партнерами тощо.

Виступи В. Лазаренка (сатирична клоунада), М. Золло (дресура), О. Ширая (еквілібристика та повітряна гімнастика), братів Ялових (акробатика) демонстрували глибоке розуміння природи циркового мистецтва. Попри утиски та обмеження українські митці спромоглися віднайти оригінальні художні засоби для створення яскравих манежних образів і номерів, які стали новаторськими акторськими знахідками.

У висновках наголошено, що попри політичну самоізоляцію СРСР, ідеологічний тиск держави на репертуарну та кадрову політику, складні економічні умови, 20–30-ті рр. XX ст. необхідно вважати періодом становлення цирку як явища художньої культури України. В цей час відбулося впорядкування роботи циркових стаціонарів та пересувних колективів; поліпшилися умови роботи артистів; збільшилася кількість циркових будівель; засновано заклади фахової освіти, а залучення до співпраці театральних режисерів, літераторів, композиторів, художників посприяло підвищенню рівня виконавської культури майстрів радянської, зокрема української арени.

ВИСНОВКИ

Комплексне дослідження циркового мистецтва 20–30-х рр. XX ст. дозволило сформулювати такі загальні висновки:

1. Накопичені джерела є достатньою основою для дослідження еволюції цирку та його стану у різні історичні періоди, аналізу його ролі та значення в культурно-мистецькій практиці людства, до загалу якої належить циркове

мистецтво України. Джерельну базу дослідження досить умовно можна систематизувати за групами: фундаментальні праці істориків, культурологів, мистецтвознавців; монографії теоретиків та практиків цирку; мемуарна література; архівні та історичні джерела (документи, особові справи, речові артефакти); образотворчі матеріали.

2. Виявлено основні специфічні риси циркового мистецтва, а саме: трюкова сутність, ексцентричність, багатожанровість, особливості організації виробничого простору та створення художнього образу. З'ясовано, що на відміну від театру та кіно, які прагнуть створення сценічного образу, манежний образ створює «Я–образ» – нову реальність, що подолала успадковану людиною від природи фізичну та моральну обмеженість. У дисертації запропоновано наступне визначення поняття «манежний образ» – специфічна форма опанування та відображення дійсності в цирковому мистецтві, втілена мовою трюку та іншими засобами циркової образності.

3. Аналіз етапів розвитку циркового мистецтва доводить виникнення українського цирку на основі загальноєвропейських традицій. Водночас, на основі діалектичного методу проаналізовано його відмінності від європейських тенденцій, а саме: опір мистецтву скоморохів з боку церкви та влади, що мало наслідком напруження та поляризацію системи артист–публіка у середньовіччі; кріпосне право та низький рівень розвитку промисловості, які гальмували його розвиток у добу феодалізму; панування у цирковій справі іноземних артистів та антрепренерів, відсутність системи професійної підготовки вітчизняних циркових кадрів у XIX ст. Ці ознаки визначають протиріччя, які супроводжували процес розвитку цирку на теренах України до початку XX ст.

4. Активізація процесу розвитку циркового підприємництва в українських містах, яка відбувалася у другій половині XIX ст., пов'язана з діяльністю братів Нікітіних. Приклад Нікітіних стимулював українських підприємців до створення циркових труп, що, в свою чергу, надало додаткових можливостей для працевлаштування та професійного зростання українських циркових кадрів та підвищення конкурентоспроможності вітчизняних артистів.

5. Процес формування цирку як феномену художньої культури України, його організація припадають на 20–30-ті рр. XX ст., період, коли циркове мистецтво зазнало суттєвих змін в умовах соціокультурних перетворень радянської держави. Попри посилення ідеологічного тиску, на подальшу професіоналізацію українського цирку позитивно вплинув процес створення фахових навчальних закладів. Діяльність Наукового кабінету професора А. Володимирського при Київському цирку (1929), Творчої майстерні М. Міхельсона (Київ, 1935), Київської циркової майстерні-студії (1936) зробили можливим формування мистецької школи, яка стала основою фахової підготовки артистів радянської, зокрема української арени.

6. Упорядкуванню роботи українського цирку сприяла реорганізація в 30-ті рр., яка супроводжувалася ліквідацією Центрального управління державними цирками (1931) та створенням Державного об'єднання музики, естради та цирку, а згодом заснуванням Державного управління цирками в Україні. Організацію «Цирк на сцені» (1935), створену для впорядкування діяльності творчих колективів, у 1937 році було приєднано до Центрального управління державних цирків. Отже, у 30-ті рр. XX ст. було запроваджено системне управління цирковим рухом шляхом його централізації, а артисти цирку вперше були забезпечені роботою в штаті Союздержцирку.

7. Встановлено, що певну роль у розвитку професійної майстерності артистів українського цирку відіграла гастрольна діяльність іноземних майстрів, яка стимулювала творчі пошуки українських артистів, сприяла вдосконаленню програм та підвищенню конкурентоспроможності. Незважаючи на втручання державних установ у репертуарну політику цирків та цензуру, в 20–30-ті рр. XX ст. відбувся стрімкий розквіт циркових жанрів, вдосконалення образної змістовності номерів, партнерської взаємодії.

8. У 20–30-х рр. XX ст. сформувалися базові видовищні елементи українського цирку: були визначені теоретична та практична складові художньої образної змістовності номеру, здійснено перехід від циркового дивертисменту до форми циркової вистави на основі постійного зростання постановочної культури та удосконалення професійної майстерності.

9. Провідну функцію серед базових елементів циркового мистецтва отримав манежний образ, естетичне наповнення якого забезпечило залучення до співпраці театральних режисерів, видатних літераторів, сценографів, художників-декораторів, композиторів. Пошук нових експериментальних форм на поєднанні різних мистецьких засобів, зокрема театральних, призвів до збагачення циркового видовища досвідом театральних вистав та естрадних концертів, театралізації цирку, змістовності номеру як закінченої міні-вистави. Оригінальне втілення манежного образу в 20–30-ті рр. XX ст. на аренах українських цирків демонстрували: Л. Лазаренко (сатирична клоунада), М. Золло (дресирування, клоунада), брати Ялові (акробатика), О. Ширай (еквілібристика, повітряна гімнастика). Їх творчі надбання дійшли як національні традиції до сьогодення.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблематики. Серед перспектив подальшого дослідження історії вітчизняного циркового мистецтва є вивчення особливостей наступних періодів історії українського цирку, їх характеристика та виявлення творчих досягнень як важливого доробку України у світову практику циркового мистецтва.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Малыхина М. А. Деятельность Государственного управления цирками на Украине в 1933 году / М. А. Малыхина // Знание. Понимание. Умение. – 2013. – № 3. – С. 304–308.

2. Малихіна М. А.Діяльність Державного управління цирками на Україні (1933) / М. А. Малихіна // Культура і мистецтво у сучасному світі : наукові записки КНУКіМ. – 2012. – Вип. 13. – С. 124–131.

3. Малихіна М. А. Елементи циркової образності в творчості скоморохів / М. А. Малихіна // Культура і сучасність. – 2012. – № 2. – С. 238–243.

4. Малихіна М. А. І. В. Лєбєдєв в історії українського цирку / М. А. Малихіна // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – 2012. – № 4. – С. 148–151.

5. Малихіна М. А. Модифікація циркового мистецтва в Україні (20-ті роки XX століття) / М. А. Малихіна // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – 2013. – № 2. – С. 160–164.

6. Малихіна М. А. Особливості розвитку українського циркового мистецтва XIX – початку XX ст. / М. А. Малихіна // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – 2014. – № 1. – С. 185–190.

7. Малихіна М. А. Проблема використання синтезу мистецтв у професійній підготовці артистів цирку / М. А. Малихіна // Культура і сучасність. – 2009. – № 1. – С. 151–161.

8. Малихіна М. А. Професійна циркова освіта в Україні: історико-мистецтвознавчий аспект / М. А. Малихіна // Культура і сучасність. – 2012. – № 1. – С. 174–179.

Опубліковані праці апробаційного характеру

9. Малихіна М. А. Велика театральна легенда / М. А. Малихіна // Україна від самобутності до соборності : зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф., Київ, 22-23 травня, 2008 р. – К. : ДАКККіМ, 2008. – С. 209–212.

10. Малихіна М. А. Проблема створення манежного образу / М. А. Малихіна // Культурно-мистецькі обрії – 2016 : зб. наукових праць / за заг. ред. К. І. Станіславської. – К. : НАКККіМ, 2016. – Ч. І. – С. 57–59.

11. Малихіна М. А. Професійна підготовка артистів цирку як мистецтвознавча проблема / М. А. Малихіна // Українська культура XXI століття: стан, проблеми, тенденції : зб. матеріалів Всеукраїнської

наук.-теорет. конф., Київ, 22 грудня 2010 р. – К. : Видавничий центр КНУКіМ. – 2010. – С. 165–167.

12. Малихіна М. А. Циркова освіта в Україні / М. А. Малихіна // Українська етнокультурологічна енциклопедія : в 5 т. / ред. рада: В. А. Бітаєв (відп.ред.), Ю. П. Богуцький, А. В. Чебикін, В. Г. Чернець [та ін] / НАМ України, Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв, Ін-т культурології НАМ України. – К.: Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв, 2013. – Т. 5. : Р –Я. –С. 515–518.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

13. Малихіна М. А. Циркове мистецтво в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.) : навч. посіб. / за ред. акад. М. М. Дубини. – К. : Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв, 2016. – 154 с. : іл.

АНОТАЦІЯ

Малихіна М. А. Циркове мистецтво України 20–30-х років ХХ століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 26.00.01 – теорія й історія культури. – Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, 2016.

Дисертацію присвячено вивченню особливостей розвитку циркового мистецтва 20–30-х рр. в Україні. Вперше в українському мистецтвознавстві розглянуто формування циркового мистецтва України у сучасному науковому дискурсі; виокремлено основні напрями теоретичної думки в галузі циркового мистецтва; запропоновано визначення «манежний образ»; прослідковано еволюцію циркового мистецтва від зародження до початку ХХ ст.; виявлено творчий внесок українських митців у розвиток вітчизняного цирку; окреслено найбільш характерні художні тенденції, які виникли на означеному історичному етапі та лишалися домінуючими для вітчизняного цирку тривалий час.

На основі архівних документів, що вперше вводяться у науковий обіг, відтворено об`єктивний послідовний розвиток історії цирку в Україні, його витоки та формування, організація під орудою Державного управління цирками (1933), становлення як самостійної мистецької галузі, набуття специфічних художніх засобів, зокрема створення манежного образу.

Ключові слова: цирк, циркове мистецтво України, засоби циркової виразності, театралізація цирку, манежний образ.

АННОТАЦИЯ

Малыхина М. А. Цирковое искусство Украины 20–30-х годов XX века. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 26.00.01 – теория и история культуры. – Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, 2016.

Диссертация посвящена изучению особенностей развития циркового искусства 20–30-х годов XX века в Украине. Впервые в украинском искусствоведении рассмотрено формирование циркового искусства Украины в современном научном дискурсе; с целью расширения аргументационной базы, выделены основные направления теоретической мысли в области циркового искусства; представлена эволюция циркового искусства от культовых действий до начала XX столетия; очерчены наиболее характерные художественные тенденции, которые возникли на обозначенном историческом этапе и оставались доминирующими для отечественного цирка продолжительное время.

Анализ научной литературы позволил выявить основные специфические черты циркового искусства – трюковую сущность, эксцентричность, многожанровость, своеобразие организации производственного пространства и создания художественного образа. Выяснено, что одним из важнейших базовых элементов циркового искусства в изучаемый нами период становится манежный образ, эстетическое наполнение которого было обеспечено привлечением к работе театральных режиссеров, выдающихся литераторов, композиторов, художников. В диссертации предложено следующее определение: «манежный образ» – специфическая форма освоения и отображения действительности в цирковом искусстве, воплощенная языком трюка и другими средствами цирковой образности.

Анализ основных этапов развития циркового искусства свидетельствует о возникновении украинского цирка на основе общеевропейских традиций. Вместе с тем, диалектический метод позволил выявить определенные отличия от европейских тенденций. Среди них: ярко выраженная поляризация системы артист–публика, вызванная сильным давлением представителей церкви и власти на искусство скоморохов в средневековьи; крепостное право и низкий уровень развития промышленности в эпоху феодализма; преобладание иностранных антрепренеров и артистов, а так же отсутствие системы профессиональной подготовки отечественных цирковых кадров в XIX в. Эти признаки определяют противоречия, объективно сопровождавшие процесс развития цирка на территории Украины до начала XX века.

Комплексный анализ общих историко-теоретических трудов, архивных и исторических документов, публицистических материалов, рецензий, мемуаров и других источников позволил изучить динамику становления и развития цирка-

Украины первой трети XX ст.; конкретизировать особенности репертуарной политики этого периода; реконструировать некоторые номера; уточнить творческий вклад украинских артистов в развитие цирка.

На основе изучения архивных источников удалось восстановить и исследовать неизвестный ранее фрагмент цирковой истории Украины, а именно: деятельность Государственного управления цирками (ГУЦ) в 1933 году. Документы, которые впервые вводятся в научный оборот, дали возможность проанализировать основные этапы работы и кадровую политику управления; выявить позитивные и негативные последствия деятельности организации; уточнить особенности организации циркового дела и репертуарное наполнение цирковых программ Винницкого, Енакиевского, Житомирского, Кременчугского, Николаевского, Полтавского, Прилуцкого, Славянского и Черниговского отделений ГУЦ.

Проведенное исследование позволило выявить, что в период 20–30-х гг. XX ст. начался процесс становления цирка как самостоятельного явления художественной культуры Украины. Сформировались базовые зрелищные элементы, а именно были определены теоретическая и практическая составляющие художественной образной содержательности номера; состоялся переход от циркового дивертисмента к форме циркового спектакля на основе постоянного роста постановочной культуры и усовершенствования профессионального мастерства.

Проведеннос исследование не исчерпывает всех аспектов проблематики. Дальнейшее изучение различных этапов эволюции украинского цирка в ретроспективе культурного и социального опыта является актуальным для теории и практики мирового цирка.

Ключевые слова: цирк, цирковое искусство Украины, средства цирковой выразительности, театрализация цирка, манежный образ.

SUMMARY

Malykhina M. A. Circus art in the 20–30-s of Ukraine. – Manuscript.

The Dissertation for the Candidate's Degree of Art in specialty 26.00.01 – theory and history of culture. – Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, 2016.

Dissertation is devoted to standing the peculiarities of development in circus arts 20–30-s in Ukraine. For the first time in Ukrainian art history examined the formation of a circus art of Ukraine in modern scientific discourse; highlighted the basic directions of theoretical thought in the field of circus arts; the evolution of a circus arts from the origin to the early twentieth century; identified the creative contribution of the Ukrainian artists in the development of the national circus affairs;

outlined the most typical artistic trends that emergent in the prominent historical stage and remained dominant for the national circus for a long time.

On the basic of archival documents, for the first time introduces in the science, reproduced an objective consistent development of the history in the circus of Ukraine, its origins and formation of the organization under the leadership of the State Circus Administration (1933), becoming as an independent artistic field, obtain specific artistic means, in particular the establishment manege image.

Keywords: circus, circus art of Ukraine, facilities of circus expressiveness, standing of circus, manege image.

Підп. до друку 26.05.2016. Формат 60x84 $^{1}/_{16}$. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 0,9. Зам. 84. Тираж 100.

Видавець і виготовлювач
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3953 від 12.01.2011.